

Demokratins väktare i klassrummet

En komparativ studie av lärarrollen i kommunala
och fristående gymnasieskolor

Abstract

26 procent av de svenska gymnasieeleverna studerar i dag vid en friskola. Lärarna på friskolorna har ett annat lojalitetskrav gentemot arbetsgivaren än kollegorna i de kommunala skolorna, men trots det visar min undersökning att det fortfarande finns en gemensam yrkesroll oavsett huvudman för skolan. Framförallt har jag i min studie undersökt hur lärarna uppfattar sin demokratiska roll och hur den överensstämmer med Lennart Lundquists normativa teorier om demokratins väktare. Resultatet visar att lärarna tar sin väktarroll på allvar. Små skillnader kan uppfattas, med ett starkare engagemang i offentliga skolor, men de är inte stora. Studien är kvalitativ och komparativ där jag jämfört uppfattningarna hos gymnasielärare i kommunala skolor med gymnasielärare i friskolor som har företag som huvudman. Undersökningen är gjord med samtalsintervju som metod.

Nyckelord: Lärarroll, Lundquist, demokratins väktare, friskola.

Antal ord: 9433.

Innehållsförteckning

1 Introduktion	2
1:1 Syfte och frågeställning.....	3
1:2 Avgränsning	3
1:3 Disposition	3
2 Metodologi och material	
2:1 Redogörelse för alla metodologiska val	5
2:2 Kvale om den kvalitativa forskningsintervjun	8
3 En skola i förändring	
3:1 Bakgrund och översikt	9
3:2 Friskolereformen	10
3:3 Statlig utredning om meddelarskydd även i friskolor	11
3:3:1 Friskolornas riksförbunds remissvar	13
3:4 Om skolans värdegrund och arbetet med demokratifostran	14
4 Teoretiskt ramverk	
4:1 Vilken är min vetenskapssyn och hur har det påverkat mina slutsatser? Vad hoppas jag kunna tillföra till teoriutveckling?	15
4:2 Lundquist – om demokratins väktare i skolan	15
4:3 Lundquist – om demokrativärden kontra ekonomivärden i skolan....	17
4:4 Gilliam med flera – om deltagardemokrati.....	18
5 Resultat av samtalsintervjuundersökningarna	20
5:1 Hur uppfattar lärarna sin roll som demokratins väktare? Komparativt kommunal skola – friskola.....	20
5:2 Hur agerar lärarna mot förslag och beslut som uppfattas felaktiga? Komparativt kommunal skola – friskola.....	22

5:3 Hur uppfattar lärarna ekonomismen i skolan? Komparativt kommunal skola – friskola.....	25
6 Slutsats och diskussion.....	27
6:1 Vad som överraskade mig och förslag till forskning.....	28
7 Referenslista.....	30
7:1 Intervjuer.....	31
Bilaga: Frågeformulär.....	33

1 Inledning

”På lång sikt torde lärarna vara den enskilda yrkesgrupp som är viktigast för den politiska demokratins fortlevnad. Lärarna har störst möjligheter att påverka kommande generationer i demokratins anda. Det kräver att läraren själv uppträder som demokratins väktare. Annars lär det vara svårt att skapa trovärdighet kring hela lärarrollen” (Lundquist, 2006).

Så avslutade professor Lennart Lundquist sitt inlägg i kulturtidsskriften *Ord&Bilds* temanummer om skolan. Lundquist har skrivit mycket om tjänstemännens ansvar i samhället och hans normativa teorier om demokratins väktare bildar en grund för den här studien.

Lundquist menar att ämbetsmännen i offentlig förvaltning har en väktarroll att uppfylla för att se till att de styrande politikerna inte tappar färdriktningen och glömmer bort grundläggande värden i samhället. Denna väktarroll ökar i betydelse när demokratin sätts under press av det som Lundquist kallar ekonomismen.

Lärarna har två roller att sköta i en demokratisk kontext. Dels den demokratifostrande rollen gentemot eleverna som finns lagfäst i Skollagen och dels väktarrollen enligt Lundquists teori. Lärarna har en nyckelposition mellan nya generationer medborgare och politiken och är därför centrala för de demokrativårdande uppgifterna i samhället.

Svensk skola har genomgått flera stora förändringar på senare tid. Skolan har decentraliserats genom kommunaliseringen och marknadsanpassats genom friskolereformen. När skolorna delas upp mellan olika huvudmän, offentliga och privata, hamnar demokratifrågorna och tjänstemannarollen under press då lojalitet med företaget kommer in i bilden. Min förförståelse är att vi är på väg att få skillnader i den uppfattade yrkesrollen bland lärare i Sverige, en för offentlig skola och en för företagsdrivna friskolor.

Alla reformer och förändringar av skolan har genererat rader av forskningsrapporter, avhandlingar och böcker. När det handlar om yrkesrollen och lärarnas uppfattning om sitt demokratiska ansvar har jag funnit betydligt mindre forskning. Därför ser jag mitt bidrag som viktigt. Jag har dock ingen möjlighet till generaliseringar eftersom mitt material i denna studie är för litet.

1.1 Syfte och frågeställning

Syftet med min studie är att undersöka om och i så fall hur friskolornas etablering i Sverige påverkat gymnasielärarnas uppfattning om sin yrkesroll i en demokratisk kontext. Jag vill ta reda på om de känner sig som demokratiska väktare i Lundquist anda och om det finns skillnader i uppfattning om uppdraget mellan lärare i kommunala skolor och lärare i friskolor med vinstdrivande företag som huvudmän.

Mina frågeställningar är:

- Uppfattar sig gymnasielärare som demokratins väktare – och följer uppdraget med över till friskolorna?
- Förändras yrkesrollen som lärare när skolan i Sverige delas upp i kommunala skolor och friskolor?
- Stödjer lärarna Lundquists uppfattning att ekonomivärden har fått kraftigt ökad betydelse inom en verksamhet som skolan?

1.2 Avgränsning

Studien är gjord på kommunala gymnasieskolor samt friskolor med vinstdrivande företag som huvudmän. Jag har inte studerat stiftelseägda friskolor, friskolor som drivs av religiösa samfund eller skolor som drivs av pedagogiska skäl, som Montessori. Jag har enbart intervjuat anställda lärare, inte rektorer eller annan personal på skolorna.

1.3 Disposition

Först går jag igenom de metodologiska val jag gjort och beskriver hur mitt material kommit till. Studien är byggd på långa samtalsintervjuer med gymnasielärare från både kommunala och fristående skolor, det var det metodval jag ansåg lämpligast för uppgiften. Min uppsats är kvalitativ och inte kvantitativ, därför har jag med ett avsnitt där jag går igenom Steinar Kvaales bok *Den kvalitativa forskningsintervjun* (1997).

Därefter kommer jag att beskriva den förändring som svenska skolan genomgått de senaste decennierna, beskriva några av de viktigaste forskningsrapporterna och ge en bakgrund till reformerna för att ge en grund att stå på inför den fortsatta läsningen av studien.

I teoridelen kommer jag att fokusera på Lennart Lundquists normativa teorier om demokratiska väktare. Lundquist beskriver i boken Demokratins väktare (1998) med emfas den viktiga roll som han ger offentliga tjänstemän i samhället. Det blir spännande och intressant att se hur lärarna uppfattar sig själva och sin yrkeskår i den kontexten.

Jag har även med en teoridel kring begreppet deltagardemokrati. Lärare som tar sitt väktaruppdrag på allvar blir då deltagardemokrater, det vill säga de tar aktiv del i demokratiprocessen även mellan valen.

Därefter kommer jag till resultatet av undersökningen, som till största delen baseras på empiri analyserad genom Lundquists teorier. Jag kommer skriva om tre olika huvudteman, hela tiden med komparativa glasögon på där jag med stort intresse ska se om jag kan finna skillnader i lärarnas uppfattning och självbild mellan vinstdrivande friskolor och kommunala skolor.

Studien avslutas med mina slutsatser, diskussion och förslag på fortsatt forskning.

2 Metodologi

2.1 Redogörelse för alla metodologiska val och material

Jag bestämde mig ganska omgående för att göra en samtalsintervjustudie med gymnasielärare som respondenter och göra en komparativ undersökning mellan lärare på kommunala gymnasieskolor och lärare på fristående gymnasieskolor.

Lärarnas upplevelser och uppfattningar är det viktiga i min studie och i analysen gjorde jag jämförelser mellan skolformerna för att se om olika huvudmän kan påverka uppfattningen kring yrkesrollen.

Jag har ett teorianvändande arbetssätt där jag operationaliserar de teorier jag använder mig av på mitt empiriska material, det vill säga på intervju svaren. Den finns ingen ambition i min undersökning om att göra generaliseringar, vare sig vad gäller lärare i kommunala skolor, i friskolor eller komparativt. Till det är urvalet – fyra lärare – för litet och reliabiliteten därmed begränsad.

Jag gjorde ett strategiskt urval, på så vis att jag bestämde att göra samtalsintervjuer med en kvinnlig och en manlig lärare på en kommunal gymnasieskola och en kvinnlig och en manlig lärare på en fristående gymnasieskola. Jag valde också att enbart intervjua friskolelärare som är anställda på företagsdrivna friskolor, inte på stiftelseägda skolor, på skolor drivna av religiösa samfund eller på friskolor som drivs med ett pedagogiskt huvudsyfte, som Montessori eller Waldorf. Anledningen till detta var min förförståelse som var sådan att jag ansåg det mest sannolikt att lärare med vinstdrivande företag som huvudmän skulle kunna ha avvikande uppfattningar om sin yrkesroll komparativt lärarna i de kommunala skolorna.

Mina samtalsintervjuer genomfördes under slutet av april och början av maj. Av praktiska skäl och med hänsyn till den strikt begränsade tiden för arbetet fick intervjuerna genomföras via telefon. Varje intervju innehöll cirka 45 frågor och varje intervju tog mellan 35 och 55 minuter att genomföra. Mitt empiriska material är de fyra, långa intervjuer jag genomförde med lärarna.

Jag började med att ta kontakt med Lärarnas Riksförbund för att få hjälp med att hitta frivilliga intervju personer som passade in i mitt strategiska urval. Det gick ganska snabbt att få tag i kommunala gymnasielärare den vägen, men det var

svårare att få tag i friskolelärare som ville vara med i studien. Detta är värt att notera - det kan tyda på att friskolelärare anställda av företag är något mer skeptiska till att delta i vetenskapliga studier.

Lösningen för att komplettera min studie blev communitys för lärare på sociala medier, på den vägen kunde jag få kontakt med tillräckligt många intervjupersoner.

Mina intervjuer följde samma semistrukturerade frågemall, helt enligt metoden för samtalsintervju (Esaiasson *et al*, 2012, 228). Jag upplevde att alla de deltagande lärarna tyckte mina frågeställningar var mycket intressanta och att de svarade både eftertänksamt och ärligt på alla mina frågor. I boken *Metodpraktikan* går författarna igenom fem olika användningsområden för samtalsintervjuer. Min studie placeras in i den andra kategorin; när vi vill veta hur människor själva uppfattar sin värld (Esaiasson *et al*, 2012, s 253).

En intervjuundersökning kan genomföras som en respondentundersökning eller som en informantundersökning. En informantundersökning kan beskrivas som en intervju med ett vittne, någon som exempelvis kan berätta vad som hände bakom kulisserna eller bli en primärkälla för att belysa ett händelseförlopp i detalj. Respondentundersökningen använder sig forskaren av när hen vill veta vad olika svars personer anser och känner för undersökningens syfte, därför används som regel samma intervjufrågor till respondenterna. När intervjuerna sedan ska analyseras och jämföras letar forskaren efter mönster i svaren (Esaiasson *et al*, 2012, s 227-228).

För mig kändes det naturligt att välja respondentundersökningen eftersom jag ville undersöka hur lärarna uppfattar demokratiarbetet på sin skola samt att undersöka hur Lundquist teori om demokratins väktare är tillämpbar på gymnasieskolan – och om det finns någon upplevd skillnad mellan lärare på offentligt drivna skolor och lärare på skolor som har företag som huvudmän. (Lundquist, 1998). Det var ingen enskild händelse som stod i fokus för min studie utan jag ville gå mer på djupet och förstå hur respondenterna upplever sin vardag.

Jag lägger fram min uppsats med de intervjuade lärarna anonymiserade. Respondenternas namn är inte av vikt för undersökningen utan det är som representanter för lärarkåren som de är viktiga. Min erfarenhet är att svaren ofta kan bli ärligare och mer rättframma om den intervjuade garanteras anonymitet. Jag redovisar dock kön och ålder samt typ av huvudman för skolan i studien, något som jag informerade respondenterna om, detaljer som är relevanta och som inte röjer anonymiteten.

Citaten i min studie är transkriberade från intervjuerna, den exakta ordföljden är varsamt ändrad i några fall för att öka tydligheten i svaren. Då jag har sammanslagit svar från två olika frågor har jag delat av svaret med tre punkter. Om jag utelämnat något för att inte röja anonymiteten har jag markerat detta inom en parentes.

Jag tog fram tre centrala frågor i intervjuerna, så kallade tematiska frågor (Esaiasson *et al*, 2012, s 265), som kretsade kring mina tre huvudteman;

ekonomism, demokratins väktare och yrkesroller. Jag bifogar ett av frågeformulären som bilaga, vissa frågor är strukna vilket beror på att jag efterhand tog bort frågor som jag inte tyckte fungerade, men ville behålla samma nummer på frågorna för att underlätta analysen. Frågorna i bilagan är från den sista intervjun jag gjorde.

En respondentundersökning kan göras på två sätt: samtalsintervjuundersökningar och survey- eller frågeundersökningar. (Esaiasson *et al*, 2012, s 228-229). Jag genomförde den första, alltså en samtalsintervjuundersökning.

I frågeundersökningen ställs som regel standardiserade frågor och den intervjuade har ett antal bestämda svarsalternativ att välja mellan. I samtalsintervjun, som också oftast har förberedda frågor, är standardiseringen lägre och det sker mer av ett samtal mellan forskaren och den intervjuade (Esaiasson *et al*, 2012, s 228-229).

Frågeundersökningen används oftast när man som forskare vill ha svar på hur vanlig en viss uppfattning är inom den undersökta gruppen. Samtalsintervjun går djupare in på hur den intervjuade ser på en viss fråga, bland annat för att kunna utveckla begrepp och definiera kategorier. Frågeundersökningen ska som regel göras på ett större antal intervjupersoner för att forskaren ska kunna generalisera. I samtalsintervjun är det inte personerna utan deras tankar och uppfattningar som är centrala, den görs också oftast med färre personer. (Esaiasson *et al*, 2012, s 228-229).

Det går att beskriva en frågeundersökning som kvantitativ och en samtalsintervjuundersökning som kvalitativ, även om författarna till *Metodpraktikan* manar till försiktighet med de begreppen. I boken framhåller man att en frågeundersökning inte måste omfatta fler personer än en samtalsintervjuundersökning, men oftast finns det så pass många intervjuade att man kan presentera resultatet i form av siffror. Samtalsintervjuundersökningen söker efter kvalitéer, inte kvantiter, eftersom man letar efter en förekomst av kategorier – inte efter hur vanlig kategorin är. Därför är min studie kvalitativ och inte kvantitativ. (Esaiasson *et al*, 2012, s 230).

2.2 Kvale om den kvalitativa forskningsintervjun

Den norske forskaren Steinar Kvale vid Århus universitet har skrivit mycket om kvalitativa intervjuer, som i boken *Den kvalitativa forskningsintervjun* (1997). Kvalitativa intervjuer skiljer sig från de mer traditionella kvantitativa intervjuerna på så vis att här är huvudsyftet inte att få fram mätbara resultat i form av siffror.

Kvale beskriver den kvalitativa forskningsintervjun på följande vis: "... en intervju vars syfte är att erhålla beskrivningar av den intervjuades livsvärld i avsikt att tolka de beskrivna fenomenens mening" och "... det rör sig bokstavligen om ett samspel, om ett utbyte av synpunkter mellan två personer som samtalar om ett ämne av gemensamt intresse." (Kvale, 1997, s 13 och s 21).

Viss kritik mot metoden har hörts, framförallt hos dem som menar att samhällsvetenskapen bör efterlikna naturvetenskapen. Kvale rycker ut till metodens försvar på alla punkter och hävdar bland annat att "det mänskliga samspel som äger rum i intervjun producerar vetenskaplig kunskap" (Kvale, 1997, s 15-17, 254-263)

3 En skola i förändring

3.1 Bakgrund och översikt

Skolan är ständigt ett av de mest omdebatterade, politiska områdena i Sverige. I dagsläget är det betygsfrågan för fjärdeklassare och de sjunkande kunskapsnivåerna i internationell jämförelse som är mest i fokus.

Skolan har genomgått en rad mycket omfattande förändringar de senaste 25 åren. Forskaren Anders Fredriksson vid Göteborgs Universitet skrev i sin doktorsavhandling *Marknaden och lärarna* (2010) om tre huvudförändringar:

- I slutet av 1980-talet genomfördes en omfattande decentralisering av skolans beslutsfattande när mål- och resultatstyrning infördes. Staten skulle hålla i de övergripande målen och lämna det praktiska arbetet till skolorna för att sedan utvärdera hur skolorna lyckats.
- 1989 togs beslut i riksdagen att skolorna skulle kommunaliseras, det vill säga att kommunerna tog över finansieringen från staten och lärarna blev inte längre statligt anställda.
- Skolan har marknadsanpassats, främst genom att friskolereformen infördes 1992 och att elever fick söka skolor utanför den egna kommunen. Detta finansieras genom det så kallade skolpengssystemet (Fredriksson, 2010, s 18-19). Skolpengen betalas av kommunerna enligt den nya Skollagen och ska täcka kostnader för eleverna.

Många av förändringarna i den svenska skolan genomfördes under stora protester från delar av lärarkåren. Maria Jarl och Linda Rönnberg återger exempelvis i *Skolpolitik* (2010) den upprörda stämning som rådde bland lärare anslutna till Lärarnas Riksförbund, som gått ut i strejk.

Den socialdemokratiska majoriteten i riksdagen tog den 8 december 1989 beslut om att löner och arbetsvillkor för lärarna inte längre skulle skötas av staten, därmed var kommunaliseringen slutförd. Riksdagshusets åhörarläktare var fulla av lärare och tusentals trängdes utanför. Den 14 december tvingades Lärarnas Riksförbund ge efter och skriva under avtalet (Jarl, 2010, s 57-58).

Det finns många aktuella och möjliga forskningsfrågor om svensk skola, jag har fokuserat på lärarnas självuppfattning om sin yrkesroll och hur de ser på sitt

demokratiska uppdrag. Lundquist har skrivit mycket om demokratins väktare och min studie kommer bygga på hans normativa teorier i en lärarkontext.

Jag har också läst mycket om lärarnas tjänstemannaroll och den vetenskapliga rapport som jag finner mest intressant inom det området är Fredrikssons från 2010, som jag redan hänvisat till. 670 lärare deltog i Fredrikssons omfattande studie, både genom enkäter och intervjuer. Hans främsta forskningsresultat är att bilden av lärare som svårstyrda nyanseras - hur skolan är organiserad spelar roll för hur lärare resonerar och agerar som tjänstemän. Han slutsats är att lärare vare sig är politiska marionetter eller politiskt ostyrbara. (Fredriksson, 2010, s 16).

Fredriksson hittar fyra olika förhållningssätt bland lärare i rollen som offentliga tjänstemän. Ett byråkratiskt, ett professionellt, en marknadsorienterat och ett brukarorienterat. Hur marknadsorienterad kommunen och/eller skolan är spelar en viss roll för hur lärarna agerar (Fredriksson, 2010, s 16).

Blir då lärare i friskolor mer marknadsanpassade än lärare i kommunala skolor? En fråga som även är högintressant för mig i min studie. Fredrikssons svar är ja, men i övrigt är han försiktig med att dra långtgående slutsatser om skillnader mellan kommunalt drivna skolor och friskolor. Han betonar att det skiljer mycket mellan olika kommuner i vilken grad de marknadsanpassat sig och den koppling han kan se mellan marknadsanpassning och minskad professionalisering av lärarna är svag (Fredriksson, 2010, s 181).

Jag återkommer till mitt bidrag i frågan under resultatredovisningen.

3.2 Friskolereformen

Friskolereformen infördes i Sverige 1992 och allt fler elever läser på fristående skolor. Reformen är central för min studie och därför värd ett eget kapitel.

Före 1992 var det mindre än en procent av eleverna som gick i friskolor – 2013 var det drygt 16 procent (SOU 2013:56). Aktuell siffra för 2014/2015 är 26 procent av eleverna i gymnasiet och 14 procent i grundskolan, enligt Svenskt Näringslivs webbplats ekonomifakta.se (Ekonomifakta, 2015).

Friskolekommittén, som lade fram sitt betänkande 2013, var en parlamentariskt sammansatt kommitté som fått i uppdrag att utreda och överväga ett antal frågor gällande regler och villkor för friskolor. Sex partier i Riksdagen enades bakom de förslag som lades fram; de fyra allianspartierna, S och MP. I betänkandet slogs fast att: ”Friskolorna har kommit för att stanna. Kommittén anser att möjligheten att välja skola är av stort värde, både för den enskilde eleven och för att stimulera utvecklingen inom skolväsendet. Därför vill kommittén slå

vakt om det fria skolvalet. Kommittén vill se en fungerande mångfald av aktörer i skolan. Sverige har en modell på skolområdet som innebär att fristående skolor kan gå med vinst. Det är kommitténs uppfattning att den möjligheten ska finnas kvar men att det nu, med tjugo års erfarenhet av friskolereformen, finns anledning att göra förändringar i regelverket så att det blir tydligt att möjligheten till vinst alltid är förenad med krav på god kvalitet.” (SOU 2013:56, s 15).

I kommitténs betänkande anas något av den kritik som framförts mot friskolorna i den allmänna debatten på senare år. Framförallt har det handlat om att huvudmännen kan ta ut vinster från verksamheten samt att friskolor med kyrkor och samfund som huvudmän kan riskera att äventyra läroplanens värdegrund (Jarl, 2010, s 81).

En annan fråga där friskolor fått kritik är betygsinflation i svenska skolan, det vill säga att elevernas betyg blir högre än deras resultat i de nationella proven. Skolinspektionen skrev bland annat en rapport med titeln ”*Uppenbar risk för felaktiga betyg*” som byggde på en studie av 23 skolor i landet. Inspektionen framhöll att lärarna behöver samråda mer med varandra (Skolinspektionen, 2014).

Nationalekonomerna Björn Tyrefors Hinnerich och Jonas Vlachos vid Stockholms Universitet gjorde 2012 på uppdrag av Skolinspektionen en analys av omrättningen av de nationella proven. De fann flera problematiska avvikelser mellan de interna och externa bedömningarna. På DN-debatt den 8/9 2012 publicerade de en debattartikel med rubriken ”*Friskolorna sätter högre betyg på de nationella proven*” (DN, 2012).

Tyrefors och Vlachos skrev bland annat: ”Vår undersökning ger vid handen att fristående högstadies- och gymnasieskolor i genomsnitt sätter högre provbetyg än kommunala skolor, jämfört med de externa provbedömningarna ... I breda drag tyder resultaten för årskurs 9 och gymnasiet på att elever som tillhör grupper vilka i genomsnitt uppvisar förhållandevis goda studieresultat – flickor, barn till högutbildade, elever födda i Sverige och elever födda tidigt på året – får högre provbetyg än andra elever, trots att de externa bedömarna anser proven vara likvärdiga. Detta kan leda till att samma grupper gynnas vid betygssättningen och därmed vid antagningen till vidare studier” (DN, 2012).

3.3 Statlig utredning om meddelarskydd även i friskolor

Om lärarna ska verka som demokratins väktare måste de ha mod att larma. Lärarna inom kommunal skola har ett grundlagsstadgat meddelarskydd som kollegorna i de fristående skolorna saknar. Därför är detta en relevant fråga i min uppsats.

Detta blev en politisk fråga under 00-talet och även den borgerliga regeringen kom att se problemet så stort att i juni 2012 gavs en utredning i uppdrag att komma med förslag på en lösning.

I november 2013 lämnade utredningen om meddelarskydd för privatanställda i offentligt finansierad verksamhet sitt betänkande till regeringen. Resultatet blev ett lagförslag som ger de privatanställda inom vård, skola och omsorg samma meddelarskydd som kollegorna inom offentlig sektor har. Utredningen inser att meddelarskyddet hamnar i konflikt med lagen om företagshemligheter, i konflikt med avtalsrätten och i konflikt med de anställdas lojalitetsplikt gentemot arbetsgivaren. Men utredningen menar att vinsten med ett meddelarskydd är så stor att det allmännas fördelar överväger företagets nackdelar (SOU 2013:79).

Utredningen skriver: ”Enligt utredningens mening är inslaget av företagshemligheter inom vård, skola och omsorg mindre än i många andra branscher. Det förefaller därtill möjligt att koncentrera de väsentligaste av dessa hemligheter till företagsledningen, som inte omfattas av det förstärkta meddelarskyddet. Vidare är skadan av att information kommer ut i allmänhet inte lika påtaglig eller omedelbar som i många andra branscher” (SOU 2013:79, s 16).

Utredningen lämnar ett förslag på en ny lag för meddelarskydd för privat anställda inom offentligt finansierad verksamhet samt ett därtill hörande förslag om ändring av lagen om företagshemligheter. Utredningen ligger nu på regeringens bord för vidare behandling.

Hur dagsläget är för lagförslaget har inte gått att finna ut. En återremiss, för att inte hamna på direkt kollisionskurs med Svenskt Näringsliv, förefaller vara ett möjligt utfall. Utredningens förslag på datum för den nya lagen, 1 juli 2015, blir allt mer osannolikt ju längre tiden går.

Parallellt med utredningen om stärkt meddelarskydd för privatanställda inom vård, omsorg och skola har regeringen låtit utreda en generell förstärkning av lagskyddet för visselblåsare. Med visselblåsare menas här anställda i alla branscher oavsett om de är anställda i offentlig eller privat verksamhet som slår larm om allvarliga missförhållanden, oegentligheter eller brott på arbetsplatsen. Det har i debatten framhållits att det saknas ett samlat, lagstadgat skydd för visselblåsare i Sverige. Utredningen, som presenterades 2014, föreslår en ny arbetsrättslig lag som ska öka det formella skyddet för visselblåsare och ge ett tydligare regelverk (SOU 2014:31).

I remissvaren finns dock kritik från flera håll, bland annat har Justitiekanslerämbetet haft principiella invändningar mot att lagförslaget är oklart. JK menar att anställda kan avstå från att slå larm om de inte är säkra på att deras larm rör en ”allvarligt missförhållande.” (Vårdfokus, 2014)

3.3.1 Friskolornas riksförbunds remissvar

En av remissinstanserna till utredningsförslaget om meddelarskydd för privatanställda i offentligt finansierad verksamhet var Friskolornas riksförbund. Arbetsgivarorganisationen har cirka 600 medlemmar bland friskolorna i landet. (Friskolornas Riksförbund, 2014).

Förbundet hade tidigare i processen ställt sig positivt till att införa ett meddelarskydd för personalen, men backade i sitt remissvar. Avgörande för det negativa svaret var att utredningen nu underställer lagen om skydd för företagshemligheter med den lag som skyddar meddelarfriheten. Förbundet skriver: ”Vi är fortfarande positiva till att införa ett meddelarskydd och önskar att arbetet fortsätter för att hitta sätt att göra detta förenligt med nödvändiga undantag för särskilt känsliga företagsuppgifter ... En bättre avvägning mellan de fristående verksamheternas behov av att skydda vissa uppgifter och rätten för den anställde att lämna ut all information behövs och kräver en återremittering för ytterligare utredning.” (Friskolornas Riksförbund, 2014).

Riksförbundet framhåller också att redan dagens regler och lagar ger ett skydd för meddelarfriheten. Förbundet pekar här främst på skollagen som ger kommunerna rätt att utöva insyn samt att friskolorna är underställda skolinspektionens kontroller. Remissvaret avslutas med att förbundet berättar att de undersöker möjligheterna att inrätta en egen visselblåsar-funktion för anställda inom branschen, som ska ge anställda en kanal för att slå larm samtidigt som anonymiteten garanteras. (Friskolornas Riksförbund, 2014).

Även Svenskt Näringsliv, som tidigare hette Svenska arbetsgivarföreningen SAF, och har 60 000 medlemsföretag, avvisade alla förslag om att lagstifta för meddelarskydd inom privata företag. Organisationen lyfte i huvudsak fram tre orsaker till sin negativa syn på utredningens lagförslag: En lagstiftning skulle medföra betydande ingrepp i avtalsfriheten, lojalitetsplikten från arbetstagen gentemot sin arbetsgivare skulle undermineras och de företag som får företagshemligheter spridda i massmedia eller bli kritiserade på felaktiga grunder skulle få betydande konkurrensnackdelar (Svenskt Näringsliv, 2014).

”Dessa allvarliga negativa konsekvenser står inte i proportion till de eventuella positiva effekter som utredningen ställer i utsikt skulle uppnås”, skrev de i sitt remissvar. (Svenskt Näringsliv, 2014).

I övrigt har utredningens förslag tagits emot väl av remissinstanserna. Bland annat av Lärarnas riksförbund, LR.

3.4 Om skolans värdegrund och arbetet med demokratifostran

Skollagen är det lagrum som alla skolor i landet har att följa. Där står att läsa i första kapitlet kring demokrati:

4 § Utbildningen inom skolväsendet syftar till att barn och elever ska inhämta och utveckla kunskaper och värden. Den ska främja alla barns och elevers utveckling och lärande samt en livslång lust att lära. Utbildningen ska också förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande demokratiska värderingar som det svenska samhället vilar på (SFS 2010:800.)

5 § Utbildningen ska utformas i överensstämmelse med grundläggande demokratiska värderingar och de mänskliga rättigheterna som människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet samt solidaritet mellan människor. Var och en som verkar inom utbildningen ska främja de mänskliga rättigheterna och aktivt motverka alla former av kränkande behandling (SFS 2010:800.)

Skolverket är en statlig förvaltningsmyndighet för all pedagogisk verksamhet i Sverige, även de skolor som har andra huvudmän än de offentliga. Demokratifrågor och mänskliga rättigheter är viktiga byggstenar i skolornas värdegrundsarbete. Demokrati återkommer som en framträdande fråga även i verkets läroplaner. ”Utbildningen ska förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande demokratiska värderingar som det svenska samhället vilar på”, skriver Skolverket (Skolverket, 2015).

Skolverket detaljstyr inte skolornas demokratiarbete utan kommer med allmänna riktlinjer. Statens tillsynsmyndighet för skolorna är Skolinspektionen. Det är även den myndigheten som ger tillstånd till nya friskolor (Skolinspektionen, 2015).

4 Teoretiskt ramverk

4.1 Vilken är min vetenskapssyn och hur har den påverkat mina slutsatser? Vad hoppas jag kunna tillföra i relation till teoriutveckling?

Jag har en positivistisk vetenskapssyn vilket innebär att jag tror att det finns en verklighet i samhället som låter sig studeras och beskrivas som den är. I den här studien handlar det om hur lärare uppfattar sig själva och sitt demokratiuppdrag i skolan. Min vetenskapssyn har påverkat studien på så vis att jag tror det går att dra slutsatser av vad lärarna berättar och hade studien varit mer omfattande hade det gått att göra generaliseringar.

Lundquist skrev boken *Demokratins väktare* i slutet av 1990-talet och tar inte upp friskolornas eventuella påverkan på sina teorier. Även om beslutet kring friskolor togs i riksdagen redan 1992 är det först efter det att Lundquists bok publicerades som friskolekoncernerna brett ut sig på allvar. Därför är min uppsats komparativa anslag där jag jämför lärarnas uppfattningar i friskolor och i kommunala skolor viktig. Det tillför en ny dimension till Lundquists teorier när jag lyfter över frågorna om demokratiska väktare och ekonomism till friskolornas värld.

Det är också intressant att se vilket genomslag Lundquist haft generellt för forskning kring tjänstemännens roller i en demokratisk kontext. Hans teorier återkommer i flera av de vetenskapliga studier jag läst under arbetet med uppsatsen.

4.2 Lundquist – om demokratins väktare i skolan.

Lennart Lundquist har ägnat en stor del av sin forskargärning till att försvara demokratins grundvärden mot vad han kallar ekonomism, något som enligt Lundquist sedan 1980-talet påverkat och präglat svensk förvaltning. Han beskriver de offentligt anställda tjänstemännen med den nygamla beteckningen

ämbetsmän och poängterar deras betydelse i demokratin. Lundquist använder titeln som ett begrepp, för att peka på att ämbetsmän haft ett mycket viktigt inflytande som ett mellanled mellan styrande och folket ända sedan antiken (Lundquist, 1998, s 15-17). Lars Niklasson, utredare på Saco, framhåller å sin sida att en lärare per definition *inte* är ämbetsman, men ibland kan läraren ställas inför situationer i sitt arbete där ett ämbetsmannalikt agerande är bra (Niklasson, 2001, s 27).

Inom politikens inputsida – det som leder fram till val – fungerar det ungefär på samma sätt som tidigare, men det har skett stora förändringar på outputsidan – då de politiska besluten ska implementeras. I dag är det ekonomismen som tagit överhanden på outputsidan då ideal från det privata näringslivet tagit över. Lundquist menar att det givetvis måste finnas även ett ekonomiskt tänkande i offentligt förvaltning, men problemet är ”den blinda ensidighet med vilken de förts fram av sina anhängare” (Lundquist, 1998, s 136).

I boken *Demokratis väktare*, som utkom 1998, skriver Lundquist om offentliganställda ämbetsmän. I min studie vill jag undersöka tre frågor kopplade till denna teori:

- Ser sig lärarna som demokratiska väktare? Finns det en skillnad mellan lärare på kommunala skolor och friskolor i detta avseende?
- På vilket sätt agerar lärarna när de vill protestera mot beslut som uppfattas felaktiga?
- Håller lärarna med Lundquist att ekonomivärden fått ökat inflytande i skolan?

Den första frågan är intressant ur flera perspektiv och här har jag inte stött på någon tidigare forskning. Följer uppgiften som demokrativäktare med yrkesrollen som lärare? Eller är den beroende av huvudman? Både offentligt drivna skolor och fristående skolor är skattefinansierade genom skolpengen.

Lundquist grundar sin teori om demokratis väktare på begreppet vårt offentliga etos. Han beskriver en lång historisk tradition i Sverige kring moralfrågor som handlar om vårt allmänna bästa. ”Fundamentala föreställningar om hur vårt samhälle bör styras” (Lundquist, 1998, s 53). Inom skolans värld citerar han skollagen där det tydligt står att skolväsendet vilar på demokratis grund. Jag skriver mer om skollagen under kapitel 3:4 i min studie.

Ämbetsmännens väktarroll är, enligt Lundquist, teoretiskt uppbyggd av två komponenter: ämbetsmannarollen och medborgarrollen. Alla medborgare har ett ansvar för demokratin, men ämbetsmännen har ytterligare en dimension att hantera, den som demokratis tjänare. Det är ämbetsmännen som har ett ansvar för att demokratin fungerar i mötet mellan medborgarna och det offentliga. Han skriver: ”Ämbetsmännen får en mycket bredare demokratisk roll än att lagenligen bereda och implementera politikernas beslut enligt vårt offentliga etos. Väktarrollen kan rättfärdigas på flera sätt. Viktigast är kanske att andra aktörer

saknar den kontinuitet och insikt som ämbetsmännen besitter” (Lundquist, 1998, s 72).

I slutet av boken knyter han samman sina tanketrådar genom att konstatera att för att ett samhälle ska slippa korruption och maktmissbruk krävs det kontroll och maktindelning. Lundquist skriver att ämbetsmännens roll i ett sådant system är att se till att de politiska besluten fattas med stöd i vårt offentliga etos samt att medborgarna får all information de behöver (Lundquist, 1998, s 264).

Frågan vem som har ansvaret i offentlig förvaltning är central i Lundquists teorier. Han räknar upp tre modeller för ansvar:

- Hierarkiansvarighetslinjen – bygger på den Weberska idén om klara befälslinjer; ledarna är ansvariga för organisationens handlingar.
- Kollektivansvarighetslinjen – menar att alla involverade har ansvar eller också har kollektivet snarare än enskilda individer ansvar.
- Personansvarighetslinjen – menar att ämbetsmannen har individuellt ansvar förutsatt att denne har orsakat effekten, har haft en moralisk insikt i problemet och att hans val av åtgärder inte beror på tvång eller okunnighet.

Lundquist skriver hela sin bok med personansvarighetslinjen som modell. ”Enda tänkbara ur etisk synvinkel”, konstaterar han. (Lundquist, 1998, s 70-71).

4.3 Lundquist – om demokrativärden kontra ekonomivärden i skolan.

Vårt offentliga etos är enligt Lundquists teori uppbyggt av två huvudkategorier; en demokratisk – som Lundquist omskriver som demokrativärden och en ekonomisk – som Lundquist gett namnet ekonomivärden. Dessa båda är grundstenarna i hur den offentliga förvaltningen är uppbyggd i Sverige.

Lundaforskaren betonar på flera ställen i boken att båda dessa värden, alltså både demokrati och ekonomi, alltid måste tas i beaktande i verksamheten. Detta är viktigt att begrunda eftersom Lundquist inte har för avsikt att negligera ekonomivärdena. Men Lundquists huvudtes är att ekonomivärdena allt mer har tagit över och tryckt tillbaka demokrativärdena – ekonomismen har tagit över (Lundquist, 1998, s 63-64, 136-137).

Med begreppet ekonomism avser Lennart Lundquist ett ekonomiskt tänkande som lånats in från det privata näringslivet och som förändrat förvaltningen i grunden. Startskottet för omvandlingen kom i och med New Public Management-vågen på 1980-talet med start i Reagans USA och Thatchers Storbritannien, det är

de flesta forskare ense om. ”Under denna process har stora delar av vårt offentliga etos försvunnit ur hanteringen. Då detta bland annat har medfört att rättssäkerhet, politisk demokrati och offentlig etik i ökande utsträckning blivit något som inte förefaller angå den offentliga förvaltningen måste läget betecknas som synnerligen allvarligt” (Lundquist, 1998, s 136).

Lundquist ser förändringar på en rad områden. Medborgare blir brukare, marknadsekonomiska termer tvingar sin in i språket och kostadseffektivitet blir ett nyckelord (Lundquist, 1998, s 138, 144, 147). Han räknar in tre subgrupper i demokrativärdena: politisk demokrati, rättssäkerhet och offentlig etik. Ekonomivärdena har också tre subgrupper: funktionell rationalitet, kostnadseffektivitet och produktivitet (Lundquist, 1998, s 63).

2006 skrev Lennart Lundquist kring sina teorier i en direkt skolkontext. Det var kulturtidsskriften *Ord&Bild* som gjorde ett helt temanummer kring skolan och Lundquist var inbjuden som en av skribenterna, hans bidrag hade rubriken *Läraren som demokratins väktare*. Den texten har jag läst med mycket stort intresse eftersom han där direkt vänder sig till lärarna och inte till de offentliganställda tjänstemännen i allmänhet. Lundquist tar bland annat upp läroplanen och det demokratiska anslag som genomsyrar denna.

”Den demokratiska grunden betonas, rätten att säga ifrån tas upp särskilt, elevernas demokratiska position understryks, och föräldrars och elevers rätt till inflytande på skolans verksamhet framhålls. Skolans regler, liksom det mesta av svensk lagstiftning, är förträffliga i demokratihänseende”, skriver han. (Lundquist, 2006, s 1).

Men Lundquist betonar att det inte räcker med ord i lagar. Det är lärarna som avgör vilket avtryck det ger i verkligheten. De måste kunna, vilja eller förstå att implementera styrningen på rätt sätt. ”Det är i förvaltningen (t.ex. skolan) som merparten av politiken försiggår”, skriver han (Lundquist, 2006, s 1).

4.4 Gilljam m flera - om deltagardemokrati

Huvudsyftet med mitt arbete är undersöka om lärarna uppfattar sig som demokratins väktare. Om och när så aktivt sker, det vill säga när lärarna tar strid för demokrativärdena i skolan, blir de representanter för den gren av demokratiforskningen som heter deltagardemokrati.

Professor Erik Amnå har skrivit huvudkapitlet om deltagardemokrati i antologin *Demokratins mekanismer* (2003) med forskarna Mikael Gilljam och Jörgen Hermansson som redaktörer.

När en lärare slår larm eller protesterar mot missförhållanden i skolan har de det allmännas bästa för ögonen. Erik Amnå, som bland annat ledde den statliga demokratiutredningen 1997-2000, poängterar att det finns ett stort inslag av moral i deltagardemokratin. ”Vården av den gemensamma friheten kräver alla deltagande” (Amnå, 2003, s 108).

Den representativa valdemokratin kan stärkas genom att fler medborgare engagerar sig även mellan valen. Amnå skriver att det finns ett elitistiskt drag hos valdemokraterna och att deltagardemokratin både skapar bättre väljare och är ett sätt att bekämpa manipulation och korruption (Amnå, 2003, s 109, 111).

Teorin bakom deltagardemokrati lanserades av den amerikanska forskaren Carol Pateman, som publicerade sin bok *Participation and Democracy Theory* 1970. Per Adman ägnar ett kapitel i *Demokratins mekanismer* åt historiken. Pateman menade att deltagardemokratin ska börja på arbetsplatserna, för att sedan spridas i samhället. Hon hade två hypoteser: om att deltagande på arbetsplatsen leder till ökat politiskt deltagande samt om att deltagande leder till en personlig utveckling som stärkande av allmänandan och skapande av en mer reflekterande attityd (Adman, 2003, s 144).

Under 1990-talet bleknade Patemans teorier i debatten, men Adman ser tecken på att ny forskning har tagit upp spåret efter Pateman. Han nämner framförallt forskarna Verbas, Lehman och Bradys bok *Voice and Equality* från 1995 (Adman, 2003, s 155)

Statsvetaren Mikael Gilljam avslutar sitt kapitel i *Demokratins mekanismer* (Gilljam, 2003) med att presentera tolv punkter som kan anföras mot deltagardemokratin – för att visa på att det går att skåda teorin från två håll. Tyngst vikt vid argumenten *mot* deltagardemokrati lägger Gilliam vid det ojämna politiska läge som deltagardemokrati kan skapa. Som regel är det resursstarka medborgare som vinner inflytande via deltagardemokrati och får de ett större inflytande vid beslutsfattande har vi ett ojämlikhetsproblem. (Gilljam, 2003, s 204).

5 Resultat av samtalsintervjuer

Jag kommer främst att använda mig av tre av Lundquists normativa teorier i min genomgång av mitt material. Jag vill först ta reda på om de lärare jag intervjuat instämmer med Lundquist åsikter och sedan undersöka om de svarar på olika sätt beroende på vilken typ av huvudman deras arbetsgivare är; offentlig verksamhet eller vinstdrivande företag.

Lundquists normativa teorier handlar om:

- Demokratins väktares viktiga roll i demokratin.
- Demokratins väktares olika nivåer av protest.
- Ekonomismen som tränger undan demokrativärden i samhället.

När lärarna tar strid för demokratiska värden i skolan agerar de som deltagardemokrater, det vill säga teorin som poängterar att medborgarna både bevakar och vårdar demokratin inte bara på valdagen utan även mellan valen. Jag har frågat mina respondenter om de har lokalpolitiska uppdrag, om de är partipolitiskt aktiva eller om de är medlemmar i föreningar eller organisationer som bedriver opinionsbildande verksamhet.

Två av lärarna hade haft eller innehar fackliga förtroendeuppdrag, en är aktiv i Hyresgästföreningen och en är partipolitiskt aktiv. Den sistnämnda har ett uppdrag som ersättare i en politisk nämnd för sociala frågor i sin hemkommun och är dessutom mycket aktiv som opinionsbildare i sociala medier. Med andra ord återfinns ett visst inslag av deltagardemokrati hos de intervjuade lärarna.

5.1 Hur uppfattar lärarna sin roll som demokratins väktare? Komparativt kommunal skola – friskola.

Min studie bland gymnasielärare på kommunala respektive fristående skolor ger stöd för uppfattningen att den demokrativäktande rollen följer med läraridentiteten över till friskolorna. Alla de fyra respondenterna i undersökningen ger tydligt likartade svar på mina frågor om huruvida de har ett särskilt ansvar och de ser sig som demokratins väktare. Mina frågor löd:

- Lundquist menar att offentliga tjänstemän, som sitter mellan politikerna och medborgarna, har ett särskilt ansvar för att bevaka demokrativärdena. Vad anser du om det?

- Lundquist talade ofta om tjänstemän som demokratins väktare. Kan man kalla dig som tjänsteman i en kommunal skola/friskola för demokratins väktare?

Respondenterna håller med Lundquist och lärarna på friskolorna upplever inte uppdraget annorlunda än sina kommunala yrkeskollegor.

Jag tror det är knutet till lärarrollen. Vi gör samma saker som lärarna på de kommunala skolorna och är man utbildad lärare är man förhoppningsvis knuten till detta. Vi får i alla fall inga direktiv om att vi ska strunta i de här frågorna.

(Gymnasielärare friskola, kvinna, 36 år)

Jag uppfattar det som samma vis som Lundquist, det är en del av min roll. Jag försöker vara en väktare på min lilla plats i samhället, men jag har inte så stor makt att vakta.

(Gymnasielärare kommunal skola, kvinna, 55 år).

Lärare är inte tysta, det kan gå höga vågor på personalmötena. Vi tar ansvar och cheferna tycker nog inte att vi är lojala ... Ja, jag ser mig som en demokratisk väktare, jag är bärare av samhällsvärderingar. Vi talar mycket om det på skolan, värderingar som ska föras över till eleverna. Värdegrundsarbetet ska genomsyra all undervisning.

(Gymnasielärare kommunal skola, man, 41 år).

Det skiljer sig inte åt mellan oss och de på en kommunal skola, det är samma uppgift där.

(Gymnasielärare friskola, man, 30 år).

Uppfattningen att lärarna ser lika på sitt uppdrag i kommunala och fristående skolor får även stöd av Fredrikssons slutsatser i avhandlingen *Marknaden och lärarna* (2010). Han finner fler likheter än skillnader mellan de olika skolorna.

Däremot ger mina respondenter inte så mycket för Lennart Lundquist användande av det äldre begreppet ämbetsman. Alla mina respondenter uppfattar begreppet ämbetsman i grunden som positivt, även om det finns nyansskillnader i svaren. Men ingen av de intervjuade lärarna brukar kalla sig för ämbetsman och det är inget som diskuteras på deras olika arbetsplatser. Faktum är att alla inte ens vill kalla sig för tjänsteman, trots att Lundquists åsikter delas:

En ämbetsman följer ett regelverk, vi har större frihet ... Jag ser inte oss lärare som tjänstemän.

(Gymnasielärare kommunal skola, man, 41 år).

I skolans värld är lärarna ämbetsmän men rätt skadeskjutna. Vi har rätt att sätta betyg och att vara ämbetsman är att ha en stolthet för den makt vi har.

(Gymnasielärare friskola, man, 30 år).

När det gäller mina frågor kring hur mycket diskussion det finns på skolan om tjänstemannarollen i en demokratisk kontext får jag motsägelsefulla svar. Männens i undersökningen, en på friskola och en på kommunal skola) upplever att det talas

mycket om demokratifrågor medan kvinnorna, en på friskola och en på kommunal skola) har en motsatt åsikt. Min fråga löd:

- Hur mycket talar ni på skolan om tjänstemannaroller och demokrati?

Skillnaderna i svar mellan män och kvinnor är intressant, men i och med att jag inte kan generalisera svaren i min studie får jag låta den frågan bero. Dessutom kan det bero på att respondenterna uppfattat frågan på olika vis.

Jag ser samma tendens till skillnader i svaren mellan kvinnor och män på frågan hur lärarna uppfattar sitt eget arbete i klassrummet i en demokratisk kontext och hur stor vikt skolan lägger vid arbetet. Mina frågor löd:

- Skolan ska fostra ungdomarna i en demokratisk anda, hur gör du det i din vardag?
- Vilken vikt lägger din skola vid demokratiska frågor?

Den kvinnliga läraren från en kommunal skola svarade: ”Vissa sätt att tala i klassrummet accepteras inte. ’Vi skojar bara’, kan eleverna säga. Men det ska vara ett bra språk ... Skolan lägger ingen stor vikt vid de frågorna. Det har ökat i handlingsplaner men inte i praktiken.”

Den manliga läraren från en kommunal skola svarade: ”... skolan lägger stor vikt vid de frågorna. Det är extra viktigt att skapa goda medborgare när vi har elever som kommer från icke-akademiska hem ... Lärarna talar mer om det nu efter Sverigedemokraternas framgångar.”

5.2 Hur agerar lärarna mot förslag och beslut som uppfattas felaktiga? Komparativt kommunal skola – friskola.

Hur bör då en enskild lärare agera då hen kommer i konflikt med ett beslut ovanifrån som hen uppfattar som ett brott mot demokrativärdena i vårt offentliga etos? Lennart Lundqvist listar fyra olika alternativ i boken *Demokratins väktare* (1998).

- Lojalitet – då uppfattar sig inte ämbetsmannen som demokrativäktare utan lyder. Något som Lundquist avfärdar.
- Protest – ämbetsmannen går till sin överordnade och väcker denne. Hjälper inte det så kan ämbetsmannen vissla, det vill säga gå till överordnade myndigheter eller direkt till allmänheten genom media.

- Obstruktion – ämbetsmannen kan arbeta medvetet långsamt eller viska anonymt till medierna.
- Sorti – ett avsked som, enligt Lundquist, måste kombineras med en protest. (Lundquist, 1998, s 113-115).

I min studie får jag även här liknande svar från lärarna på kommunala skolor och fristående skolor. Alla har protesterat mot beslut, men när ett beslut väl är fattat står de som regel bakom sin skolledning. Här är ett citat som bra beskriver uppfattningen:

Man ska säga ifrån ... när beslutet är fattat får man göra det bästa av det. Men man lägger inte ner sin själ i något som man inte tror på.
(Gymnasielärare kommunal skola, man, 41 år).

Jag får även likartade svar på min fråga om huruvida de tolkar lagar och regler på eget sätt eller om de alltid följer instruktionerna till punkt och pricka. Männens i undersökningen säger sig ha ett större svängrum, men även de kvinnliga lärarna tummar ibland på reglerna och gör egna tolkningar om det ges utrymme för det.

Åter då till Lennart Lundquists teoretiska mall för protester. Det första alternativet, att passivt lyda, är inget som någon av mina respondenter gör. Nästa steg enligt Lundquist är att väcka sin chef, något som alla respondenterna har gjort. Vissa har agerat på personalmöten, andra har gått enskilt till chefen. Här är några röster:

Vi hade ett personalmöte där stor-rektorn sa att vi i personalen skulle diskutera våra roller. Tanken var att ämneslagledarna skulle börja företräda skolan och inte sitt ämne, vilket jag ifrågasatte ... Det har blivit något av en ja-sägarorganisation i skolan.
(Gymnasielärare kommunal skola, kvinna, 55 år).

Jag har varit en högljudd motståndare till ämnesövergripande arbetslag ... Det fungerar inte på gymnasiet.
(Gymnasielärare kommunal skola, man 41 år).

Jag såg efter ett halvår att vi inte fixade uppdraget ... Jag fick reda på att en kurs plötsligt slängdes in och då gick jag till chefen och protesterade ... Jag tycker man ska prata direkt med sin chef, inte gnälla i en storsal, det är mer ärligt.
(Gymnasielärare friskola, man, 30 år).

Enligt Lundquist kan en tjänsteman fortsätta att trappa upp sina protester några steg till. Tjänstemannen kan vissla eller viska till medier eller myndigheter, skillnaden är anonymiteten. Eller hen kan obstruera eller maska genom att jobba medvetet sakta.

När det gäller att viska eller vissla svarar den manlige läraren i kommunal skola bestämt ”ja, absolut”. Den kvinnliga läraren i en kommunal skola och den manliga läraren i friskolan svarar mer svävande.

Kanske, men jag har inga fuck-off pengar och min kommun (anonymiserat) är liten.

(Gymnasielärare kommunal skola, kvinna, 55 år).

Ja..., lätt att säga men..., kanske. Om jag nått vägs ände.

(Gymnasielärare friskola, man, 30 år).

Den kvinnliga läraren på friskola säger så här:

Ja, om man har larmat uppåt först ... Men de tar tag i saker ganska bra här. Jag hade tänkt att skicka pojkvännen till media, du vet lite fegis. Det var en lärare på skolan som hängt ut både en elev och skolan på xx (anonymiserat), men de håller på att utreda det nu.

(Gymnasielärare friskola, kvinna, 36 år).

När det gäller frågan om det goda i att maska eller obstruera i protest är alla fyra lärarna tveksamma, lärarna i friskolorna mer tydligt negativa. Framförallt handlar det om omsorg om eleverna.

Jag är lite kluven inför det, bättre att ta en diskussion. Men enligt min lärareetik kan jag inte göra saker som skadar mina elever. Det finns en stark kåranda och identitet bland lärare, vissa grundläggande värderingar har vi gemensamt inom kåren.

(Gymnasielärare kommunal skola, man, 41 år).

Skulle då lärarna i min undersökning anmäla sin arbetsplats om de uppdagat något brottsligt? Här finns det en svag tendens till att svaren skiljer sig mellan de kommunala lärarna och friskolelärarna. ”Ja” och ”ja, det hoppas jag” svarar de kommunalanställda. Kollegorna på friskolorna lägger in lite mer förbehåll i sina svar. ”Om det var något allvarligt skulle jag larma” svarar den manlige friskoleläraren medan den kvinnliga friskoleläraren svarar ”Beror på vad det är, svårt att säga”.

Meddelarfriheten ser annorlunda ut för lärarna i undersökningen. I kommunal verksamhet finns en grundlagsskyddad rättighet för anställda att vissla till media och cheferna är stoppade av lag från att efterforska källan. Inom friskolornas värld finns inte samma lagstadgade skydd, även om en statlig utredning nu kommit med förslag på att ett sådant skydd ska införas. Läs mer om denna utredning i kapitel 3:3 och 3:3:1.

Hur upplever då friskolelärarna vikten av en sådan reform. Hade det varit lättare att våga slå larm? Ja, säger den kvinnliga läraren inom friskolan. Nej, säger den manlige läraren inom friskolan som inte litar på att meddelarskyddet verkligen fungerar, det är mest en pappersprodukt anser han.

Är det svårare att hävda demokrativärden i en friskola jämfört med en kommunal skola? Båda de kommunanställda har förförståelsen att så är fallet. Den kvinnliga läraren på friskola svarar tydligt nej medan den manliga läraren är mer tveksam:

Ja, man har en moralisk grund som lärare som kan vara svårare att hävda på en friskola ... Men svårt att svara på, tror inte det är så stor skillnad.
(Gymnasielärare friskola, man, 30 år).

5.3 Hur uppfattar lärarna ekonomismen i skolan? Komparativt kommunal skola – friskola.

Här finner jag en av de tydligaste skillnaderna i uppfattning mellan lärarna i kommunala skolor och lärarna i friskolor. Lärarna i de kommunala skolorna ger fullt stöd åt Lundquists teorier medan lärarna på friskolorna är mycket mer tveksamma eller rent av oeniga med Lundquist.

Detta kan bero på det enkla faktum att de lärare i kommunala skolor jag intervjuat har arbetat längre tid inom skolans värld och därmed har en bättre överblick över hur det fungerade i skolan bakåt i tiden, men det kan också bero på det som Fredriksson fann i sin avhandling – att lärarna i friskolor har ett statistiskt signifikant ökat marknadstänkande jämfört med kommunala skolor (Fredriksson, 2010, s 164).

Några röster från min studie kring Lennart Lundquists teori om ökad ekonomism:

Ja, ja, det kommer in i alla diskussioner som hur skolan ska vara organiserad eller hur många lärare som ska vara i klassrummet samtidigt. Ibland diskuterar vi det lämpliga i att vissa elever går kvar, men eftersom de drar in skolpeng brukar skolledningen vilja att de stannar, även om de borde göra något annat ... Skolledare har talat om att eleverna ska ses som kunder som ska tillfredsställas, men officiellt använder de inte ordet kunder. Jag kan förstå många beslut som fattats om jag har ett kundperspektiv.
(Gymnasielärare kommunal skola, kvinna, 55 år)

Det är en helt annan värld än när jag började som lärare. Det saknas ofta pengar och talas om budgettramar. Det är ont om läromedel, fortbildningen skärs ner och det är större grupper i skolan. Men när det ska satsas på datorer tas det fram pengar. De som styr över oss talar ofta om kvalitet, men pengar går alltid före. Skollagen ställer krav på kommunerna men det krockar ofta med kommunallagen som säger att kommunen ska hålla sin budget.

(Gymnasielärare kommunal skola, man, 41 år).

Nej, det tycker jag inte. Det har alltid talats mycket om detta.

(Gymnasielärare friskola, man, 30 år).

Jo, det pratas lite mer. Kan bero på att vi har ett bristande elevunderlag, det var 300 elever när jag började, nu är det 200 ... Men det har talats mycket ekonomi hela tiden.

(Gymnasielärare friskola, kvinna, 36 år).

En av Lundquists huvudteser för sin forskning är att ekonomivärden tränger undan demokrativärden från den offentliga förvaltningen. Han betonar att båda värdena måste tas i beaktande men att det måste finnas en god balans (Lundquist, 1998, s 63-64, 136-137). Mina lärare i undersökningen håller med Lundquist, förutom den kvinnliga läraren från friskola som inte reflekterat över frågan och inte diskuterat med kollegor.

6 Slutsats och diskussion

Resultatet i kapitel fem ligger till grund för mina slutsatser. Först svarar jag på min frågeställning: *Vad sker med yrkesrollen lärare när skolan i Sverige delas upp mellan kommunala skolor och friskolor?* Därefter besvarar jag mina andra två frågeställningar: *Uppfattar sig gymnasielärare som demokratins väktare – och följer uppdraget med över till friskolorna?* samt *Stödjer lärarna Lundquists uppfattning att ekonomivärden har fått kraftigt ökad betydelse inom en förvaltning som skolan?* Jag kommer också att ta upp några saker som överraskat mig i analysen och ge tips på fortsatt forskning.

Samtalsintervjuerna ger vid hand att det finns en stark läraridentitet som går över gränserna för huvudman, skillnaderna mellan lärare i kommunala skolor och fristående skolor förefaller inte stor. Min förförståelse var att skillnaderna skulle vara större och friskolelärarna mer påverkade av sina huvudmän, men här stämde inte min förförståelse.

Jag kan se nyansskillnader i svaren, men i huvudsak är yrkesidentiteten lärare starkare än de skillnader som de olika huvudmännen skapar. Den kvinnliga gymnasieläraren på en friskola svarade så här på frågan om hon upplever skillnader mellan kommunala skolor och friskolor:

Vi är en skola som alla andra även om vi inte har samma bakgrund och samma stabilitet. Jag tror inte vi är märkbart annorlunda. Vi tänker som lärare.
(Gymnasielärare friskola, kvinna, 36 år).

Så svaret på min frågeställning om yrkesrollen blir att den i stor utsträckning lever vidare. Yrkesrollen sätts under press och förändras men är likvärdig oavsett huvudman.

Min andra frågeställning om demokratins väktare och följdfrågan om huruvida uppdraget följer med över till friskolorna måste jag besvara med ja. Respondenterna håller med om Lundquists uppfattning och de upplever ingen större skillnad i uppdrag mellan skolorna. Men återigen vill jag påpeka att jag inte kan generalisera svaren på grund av för litet urval.

Det finns alltså stora likheter i hur lärarna på de kommunala skolorna och kollegorna på friskolorna har svarat på frågor om demokrati och lärarroll. Resultatet följer samma linje som Fredriksson fann (2010); nyansskillnader i uppfattningar men få klara skillnader.

Dock finner jag en tydlig diskrepans mellan friskolelärarna och de kommunala lärarna när det handlar om den tredje av Lundquists teorier som jag undersökt, den

om ekonomismens betydelse i skolans värld. Här är lärarna på friskolorna betydligt mer tveksamma till kopplingen. Återigen får jag liknande resultat som Fredriksson. Han kom fram till att det finns en statistisk signifikant skillnad i marknadstänkande mellan lärare på friskolor och lärare på kommunala skolor, där friskolelärarna hade en mer positiv syn till marknadstänkandet (Fredriksson, 2010, s 181). Fredrikssons forskning kan förklara skillnaderna i uppfattning mellan mina lärare, men det kan också bero på något så enkelt som att de friskolelärare jag intervjuat inte har arbetat lika länge inom skolan som de båda kommunala lärarna i studien och därmed inte kan överblicka lika långt tillbaka i tiden.

Så här uttryckte sig en av de intervjuade lärarna på frågan om skolan förändrats:

De senaste två åren i min kommun har kollegor kallats in till samtal och jag vill säga att de vill tysta kritiker. Jag tycker det är djupt osmakligt. Det handlar om subtila medel som lönesättning och schemaläggning. Jag vet inte vad det beror på, även rektorerna blir mer styrda. Rektorerna kläms mellan chefer och lärare, takhöjden har sänkts.
(Gymnasielärare kommunal skola, man, 41 år).

6.1 Vad som överraskat mig och förslag till vidare forskning.

Något som överraskat mig var att ingen av de intervjuade lärarna från fristående gymnasieskolor hade blivit informerade av sina chefer att det ställs ett annat krav på lojalitet mot arbetsgivaren än vad som gäller i kommunen. Det kan bero på olika saker från ledningens sida; glömska, slarv – eller att man medvetet vill tona ner den frågan.

Vi är skyldiga att vara mer lojala. Vi har rätt att ifrågasätta men annars bara att följa, även om hjärtat inte säger det. Jag lärde mig om det på en facklig kurs efter sex år på skolan, det hade inte alls talats om det tidigare.
(Gymnasielärare friskola, kvinna, 36 år).

Jag läste om det på skolans hemsida eller i något dokument, tror inte att min chef berättade något om lojaliten.
(Gymnasielärare friskola, man, 30 år).

Det är ett uppslag till vidare forskning eftersom det är en central fråga huruvida friskolelärarna blir upplysta om lojalitetskravet från arbetsgivaren eller inte.

Överraskande var också de olika typer av svar som jag noterade mellan män och kvinnor – men inte över skolgränserna. Dels gällde de frågan kring hur mycket tjänstemannarollen i en demokratisk kontext diskuteras på skolan och dels frågor kring hur skolan arbetar med demokrati i breda ordalag. Männerna uppfattade det mer positivt än kvinnorna. Ånyo ett uppslag till vidare forskning för att få fram ett generellt svar.

7 Referenser

Adman, Per, 2003 "Deltagardemokrati genom arbetsplatsdemokrati" i Gilljam, Mikael - Jörgen Hermanssons (red) i *Demokratins mekanismer*, upplaga 1, Malmö, Liber, s 141-164.

Amnå, Erik, 2003 "Deltagardemokratin" i Gilljam, Mikael - Jörgen Hermanssons (red) i *Demokratins mekanismer*, upplaga 1, Malmö, Liber, s 106-124

Esaiason, Peter – Mikael Gilljam – Henrik Oscarsson – Lena Wängnerud, 2012, *Metodpraktikan*, upplaga 4:1, Stockholm, Norstedts Juridik.

Ekonomifakta, hemsida (elektronisk). Elever i friskola. Tillgänglig: <http://www.ekonomifakta.se/sv/Fakta/Valfarden-i-privat-regi/Skolan-i-privat-regi/Elever-i-friskola/> Hämtdatum: 15010

Fredriksson, Anders, 2010, *Marknaden och lärarna. Hur organisationen av skolan påverkar lärarnas offentliga tjänstemannaskap*. Diss. Göteborg. Statsvetenskapliga insitutionen, Göteborgs universitet. (elektronisk). https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/23913/1/gupea_2077_23913_1.pdf

Hämtdatum: 150429

Friskolornas Riksförbund, hemsida (elektronisk) 2014. Opinion, remissvar. Tillgänglig: <http://www.friskola.se/opinion/remissvar/yttrande-over-betankandet-starkt-meddelarskydd-for-privatanstallda-i-offentligt-finansierad-verksamhet>

Hämtdatum: 141101

Gilljam, Mikael, 2003, "Deltagardemokrati med förhinder" i Gilljam, Mikael - Jörgen Hermanssons (red) i *Demokratins mekanismer*, upplaga 1, Malmö, Liber, s 185-211.

Jarl, Maria – Linda Rönnberg, 2010, *Skolpolitik*, upplaga 1, Malmö, Liber.

Kvale, Steinar, 1997, *Den kvalitativa forskningsintervjun*, upplaga 1, Lund, Studentlitteratur.

Lundquist, Lennart, 1998, *Demokratins väktare*, upplaga 1:14, Lund, Studentlitteratur.

Lundquist, Lennart, 2006, "Läraren som demokratins väktare" i *Ord & Bild tema skolan*, 2006, nr 3-4 (elektronisk).

http://ips.gu.se/digitalAssets/964/964693_lararen_som_demokratins_vaktare.pdf

Hämtdatum: 150425

Niklasson, Lars, 2001, "Tjänstemannarollen i skolan" (elektronisk). http://www.saco.se/globalassets/saco/dokument/rapporter/2001_tjanstemannarollen.pdf?id=4127 Hämtdatum: 150515

SFS 2010:800. Skollagen.

SOU 2013:56. Friskolorna i samhället. Friskolekommitténs betänkande.

SOU 2013:79. *Stärkt meddelarskydd för privatanställda i offentligt finansierad verksamhet*. Utredningen för meddelarskydds betänkande.

SOU 2014:31. *Visselblåsare. Stärkt skydd för arbetstagare som slår larm om allvarliga missförhållanden*. Utredningen om stärkt skydd för arbetstagare som slår larm betänkande.

Skolinspektionen, hemsida (elektronisk), 2014. Uppenbar risk för felaktiga betyg. Tillgänglig: <http://www.skolinspektionen.se/sv/Beslut-och-rapporter/Publikationer/Granskningsrapport/Kvalitetsgranskning/Uppenbar-risk-for-felaktiga-betyg/> Hämtdatum: 150410

Skolverket, hemsida (elektronisk), 2013. Skolverkets slutsatser om likvärdighet och det fria skolvalets effekter. Tillgänglig: <http://www.skolverket.se/statistik-och-utvardering/nyhetsarkiv/2.7602/skolverkets-slutsatser-om-likvardighet-och-det-fria-skolvalets-effekter-1.211468> Hämtdatum: 150410

Svenskt Näringsliv, hemsida (elektronisk) 2014. Remissvar SOU 2013:79. Tillgänglig: http://www.svensktnaringsliv.se/material/remissvar/remissvar-22-2014_588068.html/binary/Remissvar%2022-2014 Hämtdatum: 141101

Tyrefors Hinnerich, Björn – Jonas Vlachos, 2012, ”Friskolorna sätter högre prov på nationella proven”. *Dagens Nyheter*, debattartikel (elektronisk) <http://www.dn.se/debatt/friskolorna-satter-hogre-betyg-pa-nationella-proven/> Hämtdatum: 150410

7.1 Intervjuer

Intervju 1: Gymnasielärare i kommunal skola, kvinna, 55 år, telefonintervju 25 april 2015.

Intervju 2: Gymnasielärare i kommunal skola, man, 41 år, telefonintervju 29 april 2015.

Intervju 3: Gymnasielärare i friskola, kvinna, 36 år, telefonintervju 7 maj 2015.

Intervju 4: Gymnasielärare i friskola, man, 30 år, telefonintervju 8 maj 2015.

8 Bilaga

8.1 Bilaga 1, frågeformulär.

- 1) Kan du ge mig ditt namn igen så jag får rätt stavning, ålder och vilken skola du arbetar på? (Oavsett anonymitet behöver vi namnet för ev. redovisning internt, kommer inte publiceras.)
- 2) -
- 3) Hur länge har du arbetat på skolan och var har du arbetat tidigare?
- 4) Hur tycker du lärarjobbet har förändrats över tid?
- 5) Vad är den största skillnaden idag jämfört med tidigare?
- 6) -
- 7) Märker du av att det talas mer ekonomi i skolan idag?
- 8) Kan du berätta mera?
- 9) --
- 10) Professor Lennart Lundquist har skrivit flera böcker om de problem han tycker sig se när ekonomivärdena tränger ut de demokratiska värdena från den offentliga sektorn – har du reflekterat över detta?
- 11) Talar du med dina kollegor om detta?
- 12) Tycker du att friskolorna fungerar mer som andra företag – eller är de lika kommunala skolor?
- 13) Vad är de stora skillnaderna mellan friskolor och kommunala skolor?
- 14) Lundquist menar att offentliga tjänstemän – som sitter mellan politikerna och medborgarna – har ett särskilt ansvar för att bevaka demokrativärdena, vad har du för åsikt om det?
- 15) Är samma resonemang överförbart till friskolorna?
- 16) Vilka värderingar lägger du i ordet ämbetsman?
- 17) Brukar du eller någon annan på skolan kalla er för ämbetsmän?
- 18) Lennart Lundquist talade ofta om tjänstemän som demokratins väktare. Kan man kalla dig som tjänsteman i en friskola för demokratins väktare?
- 19) Hur mycket talar ni på skolan om tjänstemannaroller och demokrati?
- 20) -
- 21) Om du fick bestämma – vilken vikt skulle man lägga vid dessa frågor?
- 22) Har du visat missnöje mot någon ny förändring inom skolan?
- 23) Kan du berätta mera?
- 24) Hur tycker du man som tjänsteman ska agera om det kommer beslut ovanifrån som man är missnöjd med?

- 25) Gör du ibland egna tolkningar av lagar och regler – eller följer du alltid instruktionerna från dina chefer till punkt och pricka?
- 26) Om svaret är ja, kan du berätta mera?
- 27) Är det rätt av en tjänsteman att vägra utföra en viss handling som uppfattas som moralisk tveksam?
- 28) Har du vägrat en sådan uppgift någon gång?
- 29) Om svaret är ja, kan du berätta om fallet och berätta vad du fick för personliga konsekvenser?
- 30) Är det rätt av en tjänsteman att obstruera och maska om denne upplever att skolan styrs på fel sätt?
- 31) Skulle du vara beredd att slå larm till media om det uppstår allvarliga problem på skolan även om du inte har samma meddelarskydd som lärarna i kommunala skolor?
- 32) Hade det varit lättare för dig att slå larm till media om du haft meddelarskydd?
- 33) Tror du det är svårare för lärare i friskolor att värna demokrativärdena?
- 34) Har du pratat med kollegor på friskolor om detta?
- 35) Om du upptäcker att din skola gör sig skyldig till brott mot lagen – hur skulle du agera då?
- 36) Skolan ska fostra ungdomarna i en demokratisk anda – hur gör du det i din vardag?
- 37) Vilken vikt lägger din skola vid demokratiska frågor?
- 38) Har detta arbete ökat eller minskat över tid?
- 39) --
- 40) Är du politisk aktiv?
- 41) Är du aktiv inom föreningar som driver samhällsfrågor?
- 42) Är du på annat sätt aktiv inom opinionsbildning?
- 43) Tack! Är det något mer du vill tillägga?